

Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Yeni İlm-i Kelâm Literatürü

Rıdvan ÖZDİNÇ*

Giriş

İslâm dünyasında ve Osmanlı tecrübesinde Batı ile münasebetler neticesinde ortaya çıkan arayışların bir alt kategorisi olarak düşünüldüğünde “Yeni İlm-i Kelâm” tanımlaması dinî düşüncenin ıslahı/tecdidi arayışlarının itikadî alanına işaret eder. Kelâm ilminin devrin icaplarına cevap veremediği ve İslâmî ilimler içindeki vazifesini yerine getiremediği düşüncesiyle onu yenilemeyi hedefleyen bir çaba söz konusudur. Gerek oryantalistler eliyle gerekse XX. asrın ümmetçi telakkileriyle bağlantılı olarak İslâm dünyasında ortaya çıkan arayışların muhtelif araştırmalara mevzu edildiği görülmektedir. Bunun yanında Osmanlı’daki arayışlar daha çok modernleşmeyi tebcil eden telakkilerle değerlendirile geldiğinden Yeni İlm-i Kelâm sahasında ortaya çıkan ürünlerin bir çetelesi tutulmuş değildir.

Osmanlı ve İstanbul merkezli, çoğunlukla Türkçe olan literatür esas alınarak yapılacak bibliyografik denemede problemlili bazı hususlara dikkat çekilmesi bir zarurettir. Zira matbuatın yaygınlaşması, ulemâ dışında yeni aktörlerin dinî/itikadî alana dair neşriyatının ortaya çıkması, devrin icbarları muvacehesinden kaleme alınan eserlerin tek bir alanla sınırlı olmayıp meseleye ait müdevvenatın farklı eser ve yazılarda yer alması gibi saikler dağınık haldeki malzemeyi ihatayı zorlaştırmaktadır. Mevcut kaynaklardan hareketle meseleyi “esaslı bir mesele” haline getiren hususlar şöyle hülasa edilebilir:

1. Genel olarak bu devre ait neşriyat dağınık haldedir. Bu husus Yeni İlm-i Kelâm’a dair eserler, makaleler, yazılar için de geçerlidir. Özellikle matbuat hayatında ortaya çıkan ürünlerin matbuatın kaderiyle malul hale geldiği göz önünde bulundurulmalıdır. Bir gazete veya mecmuada başlanılan bir yazı dizisinin sonunun gelmediği pekâlâ

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

müşahede edilebilir. Yine aynı şekilde varlığı kayıtlarda mevcut olan fakat cisimleri ortada olmayan, gizli bir köşede kaderini bekler halde bulunan yahut kütüphanelerde veya terekelerde yazma halde var olan eserler, yazılar, makaleler ve notlar mevcuttur.

2. Aidiyeti meçhul halde kalan, müstear isimlerle ya da bir cemiyet adına kaleme alınmış kitap, risale ve makaleler de bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Mesela “Câhız” müstearıyla *Bilgi Mecmuası*’nda “İslâmiyetin İnhitâtının Bazı Sebepleri” başlığıyla yayınlanan ve Osmanlı zihin dünyasında Mu'tezile'nin açıkça müdafaa edildiği nadir metinlerden biri olan bu makale, kime ait olduğu belli olmayan çalışmalar zümresindedir.¹ Benzer şekilde *Nebze-i ilm-i kelâm* adıyla Cemiyet-i Furkaniye tarafından hazırlanan ve klasik şerh ve haşiyelerden derlenen bir risalenin müellifi de meçhuldür.² Pek çok benzeri görülebilecek bu husus devre ait tespit ve tahlilleri etkilemektedir.

3. Ortaya konulan çalışmaların tespiti için elzem olan hususların başında şahıs biyografileri gelir. Matbuatın yaygınlaştığı bu dönemde şahısların farklı gazete ve mecmualarda yayımlanmış yazıları, hayatı ile birlikte kronolojik olarak ortaya konulmalıdır. Bu anlamda son dönem müelliflerinin ayrıntılı biyografilerinden mahrumuz. Biyografilerin ikinci faydası müelliflerin fikrî değişimlerini takip etmeye yarar. Bu sebeple eserlerin, çalışmaların biyografilerden bağımsız ele alınması ciddi bir yanlıgı da beraberinde getirmektedir. Mesela Şemseddin Günaltay'ın Eş'arîlikle ilgili söyledikleri buna güzel bir misaldir. M. Şemseddin, gerek *Zulmetten Nûra* adlı eserinde gerekse “Mutezilîn” adlı makalesinde İmam Eş'arî'den övgüyle söz etmektedir:

Âlem-i İslâm ve bi'l-hassa Ehl-i Sünnet müntesibîni ebediyen kendisinin minnetdândır.” Aynı şekilde; “Eş'arî gibi eâzım, akide-i Ehl-i Sünneti şu ifrat ve tefritten kurtararak hadd-ı i'tidal ve tarîk-i sâlimi bulmamış olsalardı muhtelif cereyanların vahamet-engîz sefahât tevlîd edecek bir renk iktisâb etmesi muhtemeldi.³

Bu saygılı dilin ve hürmetin aynı eserin farklı baskılarında nasıl değiştiğini görmek problemi kavramak için gereklidir. M. Şemseddin *Zulmetten Nûra* adlı eserinin ilk iki baskısında Eş'arî için müspet şeyler söylemektedir:

Eş'arî'nin dehâ-i nizâmı yetiştî. Meseleyi akıl ve nakil ile kâbil-i tevfik bir surette izaha muvaffak olarak bu hususta akîde-i İslâmiyenin neden ibaret olacağını tâyin eyledi. Vâ esefâ ki sonradan gelenler Eş'arî'nin açtığı şeh râh-ı hakikati unuttular, daha doğrusu bulamadılar, anlayamadılar. Cehm b. Safvan'ın sürüklediği dikenli ve çıkmaz yollara saptılar.⁴

1 Câhız, “İslâmiyetin İnhitâtının Bazı Sebepleri”, *Bilgi Mecmuası*, 3 Kanunievvel 1329, I/2, s. 167-184.

2 *Nebze-i ilm-i kelâm*, İstanbul: Cemiyet-i Furkaniye, 1297, 76 s.

3 M. Şemseddin, “Mu'tezilîn”, *SR*, c. 10, sy. 237, s. 41; *SR*, c. 10, sy. 242, s. 126.

4 M. Şemseddin, *Zulmetten Nûra*, 2.b., İstanbul: Tevsi'i Tabâa't Matbaası, 1331, s. 354.

Eserin üçüncü baskısında ise İmam Eş'arî ve Eş'arîler hakkındaki takdir ve tebriklerinden vazgeçer:

Eş'arî yeni bir mezhep tesis etti. Meseleyi akıl ve nakil ile kâbil-i tevfiq bir surette izah etmeye çalıştı. Fakat Eş'arî de (cebr)den tamamıyla kurtulamadı. Sonradan gelenler ise Eş'arî'nin Nazarîyesini evire çevire Cehm bin Safvan'ın sürüklediği dikenli ve çıkmaz yollara saptılar.⁵

İkinci Türk Tarih Kongresi'nde ise İmam Eş'arî için bambaşka şeyler söyler:

Fakat tab'an mağrur ve kindar olan bu zat günün birinde üvey babası ve rasyonalistlerin reisi olan *Ebu Ali Cübbai'*ye kızarak bu mektepten ayrıldı. Ananecilerin sıfatiye mezhebiyle ekseriyetin taraftar olduğu Cebriyye mezhebi esaslarında cüz'î tadilât yapmak suretiyle yeni bir mektep kurdu.⁶

Bu ve benzeri birçok misali Mustafa Sabri Efendi, Ahmed Hamdi Akseki gibi isimlerde de görmekteyiz. Böyle bir devir için kronolojik dikkati haiz vasıflı bi-yografilere olan ihtiyacın lüzumu ortadadır.

I. Yeni İlm-i Kelâm Devri Eserleri

Yeni İlm-i Kelâm literatürü öncelikle bu devri doğuran sebeplerin etkisiyle kaleme alınmış eserlerden ibarettir. Fakat devirde kaleme alınan kelâm metinleri sadece bu etkiyle sınırlı olmadığı gibi eski mecrasında akmaya devam eden eserler de bir o kadar yekûn tutmaktadır. Şimdi bu eserleri hususiyetleri gereği belli tasniflere ayıralım.

A. Klasik Usulü Devam Ettiren Eserler

Klasik dönemde var olan etkisini yitirdiği gibi modernleşmeyle birlikte şiddetle tenkit edilen şerh ve haşiye geleneği bir tarafıyla devam etmiştir. Hatta bugün İslâmcı olarak kabul ettiğimiz ve Yeni İlm-i Kelâm temsilcisi sayabileceğimiz isimlerde de görülen bu tavır farklı mülâhazaları kaldıran cinstendir.

1. Mesela Manastırlı İsmail Hakkı'nın *Kaside-i Nûniyye'*ye yazdığı *Metâlib-i İrfânîyye ve İzahât-ı Nûniyye* şerhi⁷ bu devrin mahsulüdür. Benzer şekilde bu dönemde eski şerh ve haşiyelerden yapılan seçmelerle yeni metinler kaleme alınmıştır. Bu manada *Nebze-i ilm-i kelâm* gibi belirli bir isim tarafından yapılmayan telifler olduğu gibi Serbestzâde Ahmed Hamdi'nin yaptığı gibi farklı şerh ve haşiyelerden ve kendi katkılarından müteşekkil eserler de ortaya çıkmıştır.⁸

5 M. Şemseddin, *Zulmetten Nûra*, 3. Baskı, İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1341, s. 262.

6 Şemseddin Günaltay, "İslâm Dünyasının İnhitâtı Sebebi Selçuk İstilâsı mıdır?", *İkinci Türk Tarih Kongresi*, [Türk Tarih Kongresi (II: 1937: İstanbul)] Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1943, s. 359.

7 Manastırlı İsmail Hakkı, *Metâlib-i İrfânîyye ve İzahât-ı Nûniyye*, İstanbul: Şirket-i Sahafîyye-i Osmaniye Matbaası, 1312.

8 Serbestzade Ahmed Hamdi, *İlm-i Kelâmdan Akâid-i Adudîyye Şerh-i Celal Tercümesi*, Trabzon: Serasi Matbaası, 1311.

Misallerini çoğaltabileceğimiz bu telif tarzı hem meselelerin farklı şekilde vaz edilmesine hem de klasik müdevvenatın Türkçeye aktarılmasına yaramıştır.

2. Dönemde artan bir şekilde klasik eserler matbu olarak basılırken bir taraftan da klasik metinlerin tamamının veya bir bölümünün tercüme edildiği görülmektedir. Modernleşme ile birlikte okur-yazar oranının artması, Türkçe eserlere duyulan ihtiyaç, medrese geleneği dışındaki kesimlere hitap etme arzusu gibi saiklerle eserlerin tamamı veya ihtiyaç duyulan bölümleri Türkçeye aktarılmıştır. Sırrı Giridi'nin Taftazani'nin *Şerhu'l-akâid*'ini tercüme etmesi buna bir misaldir.⁹ *Mir'ât-ı Akâidi*¹⁰ gibi örnekler bu telif tarzıyla ortaya çıkmış eserlerdir.

3. Yeni İlm-i Kelâm döneminde telif edilen eserler arasında klasik tasnif ve telif usulünü sürdürenler vardır. Kısmen yukarıda söz ettiğimiz tercüme, şerhler ve bunların yanında yeni bir telif olan ama yeni arayışların tazyikinin fazla hissedilmediği eserler de kaleme alınmıştır. Mesela Sırrı Giridi'nin *Nakdül-Kelâm fî Akâidi'l-İslâm* bu tarz teliflere bir örnektir.¹¹ Harputlu İshak Efendi'nin *Zübdetü'l-İlmi'l-Kelâm*'i,¹² *Esile-i Hikemiye*'si,¹³ benzer şekilde Manastırlı İsmail Hakkı'nın *Telhisü'l-Kelâm fî Berâhini Akâidi'l-İslâm*'i,¹⁴ Çerkesşeyhizâde Mehmed Tefvik Efendi'nin kaleme aldığı *Meziyyet-i İslâmiyye*'si,¹⁵ Hamamizade Mustafa Âsım'ın *Tavzihu'l-Kelâm fî Akâid-i İslâm*'i¹⁶ da bu tarz teliflerdendir. Sayılarını çoğaltabileceğimiz bu tarz telifler modernleşmenin tesirleri bakımından incelendiğinde devrin problemlerinden ve müelliflerin din-dünya telakkilerinden bağımsız olmamasına rağmen Kelâm ilmini yeni bir metotla ele almayı hedefleyen eserler de değildir.

B. Yeni Bir Tarzda Telif Edilen Eserler

Telif tarzı ve gayesi ile klasik üsülden farklılaşan ve Yeni İlm-i Kelâm dönemi eseri kabul edilebilecek eserler kendi içinde birkaç tasnifi kaldırır cinstendir.

9 Sırrı Giridi, *Şerh-i Akâid Tercümesi*, Rusçuk: Vilayet Matbaası, 1301.

10 Üşi'nin *Emâlî*'si üzerine Ali el-Kâri'nin yaptığı şerhin tercümesidir. *Dav'ü'l-Meâlî Şerhu Bed'i'l-Emâlî Tercümesi*, Müt. Hüseyin Hüsnî Bin Süleyman, İstanbul, A. Maviyan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1304.

11 Sırrı Giridi, *Nakdül-Kelâm fî Akâidi'l-İslâm*, Kostantiniye: Matbaa-i Ebüzziya, 1302. *Şerh-i Akâid Tercümesi*'nden hareketle telif edilmiş ve başka baskıları da yapılan eser Kâzım Albayrak tarafından sadeleştirilerek *İlm-i Kelâm'ın Özü* adıyla yayımlanmıştır [İstanbul 1987].

12 Harputlu İshak Efendi, *Zübdetü'l-İlmi'l-Kelâm*, İstanbul: Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Matbaası, 1283.

13 Harputlu İshak Efendi, *Esile-i Hikemiye*, İstanbul: Ali Şevki Efendi Matbaası, 1278.

14 Manastırlı İsmail Hakkı, *Telhisü'l-Kelâm fî Berâhini Akâidi'l-İslâm*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1322. Eser Arif Kübraoğlu tarafından neşre hazırlanmış Osmanlıca aslı ile birlikte basılmıştır [İstanbul: Fatih Gençlik Vakfı Matbaası, 1989].

15 Çerkesşeyhizâde Mehmed Tefvik Efendi, *Meziyyet-i İslâmiyye*, Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası 1306.

16 Hamamizade Mustafa Âsım, *Tavzihu'l-Kelâm fî Akâid-i İslâm*, Selânik: Osmanlı Asır Matbaası, 1312.

1. Yeni İlm-i Kelâm devri için söylenebilecek hususlardan birisi, kelâm tarihi yazıcılığının başlamasıdır. İki tür telif tarzı görülmektedir. Bunlardan biri, klasik tarzda fırak ve makalât türü eserlerin tasnifini sürdüren eserlerdir. Bunların ilki Sırrı Giridî'nin *Ârâü'l-Milel* adlı eseridir.¹⁷ Kelâm tarihi isimlendirmesinin bulunmadığı bu eser klasik mezhep tasnifine göre kaleme alınmıştır. Bu sahada ilk isimlendirme Abdullatif Harpûtî'ye ait olan *Tarih-i İlm-i Kelâm*'da karşımıza çıkar.¹⁸ Bu telif tarzında kaleme alınan bir diğer kelâm tarihi eseri Mehmed Şerafeddin'e ait *Kelâm Tarihi* adlı tamamlanmamış çalışmadır. Kitap sadece Hâricilerle ilgili araştırmalarla sınırlıdır.¹⁹ Halihazırda muhtevasını bulamamış bu tarzın bir istisnası olan ve mezhepler tarihi şeklinde yazılan kelâm tarihi eserlerinden farklı olarak kelâm düşüncesi tarihi gibi değerlendirilebilecek bir telif tarzına İzmirli İsmail Hakkı'da görmekteyiz. İzmirli, *Muhassalü'l-Kelâm ve'l-Hikme* adlı eserinde hem Yeni İlm-i Kelâm projesini anlatmakta hem de kelâm tarihini yeni bir tarzda ortaya koymaktadır.²⁰

2. Bu devirde yaygın bir şekilde ilmihal ve akâid risalelerinin kaleme alındığı ve medrese dışı eğitim kurumlarının ortaya çıkmasıyla yeni ders kitaplarının yazıldığı görülmektedir. Malum olduğu üzere ilmihal kitapları klasik telif şekliyle kelâm kitaplarından farklılık arz eder. Osmanlı son devrinde matbuatın yaygınlaşması, mektepleşmenin çoğalması, modernleşmenin icbarları ile birlikte irili ufaklı birçok akâid ve ilmihal kitapları kaleme alınmıştır. Yukarıda bahsettiğimiz problemler göz önünde bulundurulduğunda bu müdevvenatın tespiti, bir araya getirilmesi ve muhtevalarının değerlendirilmesi hususî çalışmalar gerektirir. Bu durum, özellikle mektepleşmenin yaygınlaşması ile birlikte yazılan ders kitapları için de geçerlidir. Bu eserlerin bazıları Darülfünûn ve benzeri okullarda verilen dersler için kaleme alındığı gibi bazıları da medresede okutulan derslerin notlarından müteşekkildir. Aynı şekilde Sıbyan mektepleri, Rüşdiye ve İdadiye için yazılan irili ufaklı bir sürü telif de bu müdevvenata dâhildir. Misal olarak İbrahim Nâtukî'nin *Risale-i Akâidi'l-İslam*'ı,²¹ Mehmed Fevzi Efendi'nin *Kenzü'l-Feraid*'i,²² Mehmed Midhat'ın *Umdetü'l-İslam*'ı,²³ Ahmed

17 Sırrı Giridî, *Araü'l-Milel*, İstanbul: A. Maviyan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1303.

18 Abdullatif Harpûtî, *Tarih-i İlm-i Kelâm*, İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1913. Eser, Muammer Esen tarafından sadeleştirilip dipnotlandırılmıştır [Ankara: Ankara Okulu, 2005].

19 Mehmed Şerafeddin Yaltkaya, *Kelâm Tarihi*, İstanbul: Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Talabe Cemiyeti Neşriyatı, 1340/1924.

20 İzmirli İsmail Hakkı, *Muhassalü'l-Kelâm ve'l-Hikme*, Dârülhilâfetilaliyye: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1336. Eser, *Muhassal: Yeni Kelâm İlmine Giriş* adıyla Refik Engin tarafından sadeleştirilerek latin harflerine aktarılmıştır [İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014].

21 İbrahim Nâtukî, *Risale-i Akâidi'l-İslam*, Dersâadet: Matbaa-i Osmaniye, 1293.

22 Mehmed Fevzi Efendi, *Kenzü'l-Feraid*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1305.

23 Mehmed Midhat, *Umdetü'l-İslam*, 3.baskı, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1301.

Cûdî'nin *Yeni İlm-i Hâl: Akâid Dersleri*,²⁴ Hacı Reşid Paşa'nın *Dîn-i Mübîn-i İslam*'ı,²⁵ Hulûsî'nin *İ'tikâdât ve İ'tiyâdât-ı İslâmiye*'si,²⁶ Safranbolulu Hasan Hilmi b. Osman Nuri'nin *Mirkât-i Akâid yâhûd Vâzih-ı İlmihâl*'i,²⁷ Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi'nin *Üss-i İslam: Hakâik-i İslâmiyeye Müstenid Yeni İlm-i Akâid*'i,²⁸ İskilipli Atuf Efendi'nin *Mir'atü'l-İslam*'ı,²⁹ Mardinîzâde Ömer Fevzi'nin *Dînî Hasbihâl*'i³⁰ gibi eserlerle bu liste uzatılabilir.

3. Bekir Topaloğlu'nun da işaret ettiği gibi modernleşmenin icbarları doğrultusunda kelâm ilminde bir yenilik arzusu gösteren ilk eser olarak Abdüllatif Harpûtî'nin Darülfünun ve Medresetü'l-Vâizîndeki hocalık vazifelerinden hareketle Arapça kaleme aldığı *Tenkihu'l-Kelâm fi Akâid-i Ehli'l-İslâm*'ı³¹ bu alandaki müstakil kelâm eseri yazma teşebbüsüne güzel bir örnektir. Sonrasında Harpûtî bu eseri tercüme edip Türkçe dipnotlarla zenginleştirmiştir. Okuttuğu derslerden hareketle esere ilave olarak *Tekmile-i Tenkihu'l-Kelâm*'ı³² telif eden Harpûtî en azından İzmirli İsmail Hakkı'nın yaptığı gibi, genel bir yenilik yapmamıştır.³³

Tenkihu'l-Kelâm'ın girişinde devrin problemlerine cevap verebilecek bir eser eksikliğinden dolayı risaleyi kaleme aldığını belirtir. Müteahhirun devri kelâm eseri özelliği gösteren çalışmanın tasnif biçimi de bu geleneğe uygundur. Özellikle Osmanlıca olarak kaleme alınan notlarda çağındaki bilimsel ve felsefî telakkileri mevzubahis etmiştir. Eserin sonuna II. Abdülhamid idaresi tarafından sansürlendiğini belirttiği bir ek koymuştur. Bekir Topaloğlu'nun "Astronomi ve Din" başlığıyla sadeleştirdiği bu bölüm yenilik olarak zikredilebilir. İmamet

24 Ahmed Cûdî, *Yeni İlm-i Hâl: Akâid Dersleri*, Dersaadet: Şems Matbaası, 1328.

25 Hacı Reşid Paşa, *Dîn-i Mübîn-i İslam*, Dersaadet: Matbaa-i Hayriye, 1328.

26 Hulûsî, *İ'tikâdât ve İ'tiyâdât-ı İslâmiye*, Dersaadet: Hocapaşa'da 33 Nolu Matbaa, 1328.

27 Safranbolulu Hasan Hilmi b. Osman Nuri, *Mirkât-i Akâid yâhûd Vâzih-ı İlmihâl*, Dersaadet, 1331.

28 Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Üss-i İslam: Hakâik-i İslâmiyeye Müstenid Yeni İlm-i Akâid*, İstanbul: Hikmet Matbaa-i İslamiyesi 1332. Bu eser, *İslamın Esası: (İslami hakikatlere dayalı yeni akâid ilmi)* adıyla Adnan Bülent Baloğlu ve Halife Keskin tarafından sadeleştirilerek yayınlanmıştır [Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997].

29 İskilipli Atuf Efendi, *Mir'atü'l-İslam*, İstanbul: Şems Matbaası, 1332.

30 Mardinîzâde Ömer Fevzi, *Dînî Hasbihâl*, İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1339/1342.

31 Abdüllatif Harputî, *Tenkihü'l-kelâm fi akâidi ehli'l-İslâm*, İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1327.

32 Abdüllatif Harpûtî, *Tekmile-i Tenkihü'l-Kelâm*, İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1330.

33 İkinci baskısında birlikte basılan bu eser, ilk olarak Fikret Karaman tarafından "Abdüllatif Harputî ve Tenkihü'l-kelâm fi akâid-i ehli'l-İslâm'ın Tercemesi" adıyla yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır [Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990]. Daha sonra İbrahim Özdemir ve Fikret Kahraman tarafından eser *Tenkihü'l-Kelâm fi Akâidi Ehli'l-İslam: (kelâmî perspektiften İslam inanç esasları)* adıyla yayımlanmıştır [Elazığ: Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi, 2000].

bahislerinin de yer aldığı eserde özellikle dönemde çokça tartışılan irade meselesinin içtimâî-ahlâkî tezahürleri olan tevekkül, kanaat gibi hususlar kelâmın içine dahil edilmiştir. Harpûtî'nin eserindeki yenilik unsurları üzerinde daha detaylı çalışmalara ihtiyaç vardır.³⁴

İzmirli İsmail Hakkı'nın döneme ismini veren *Yeni İlm-i Kelâm* adlı eseri, devrindeki en önemli teşebbüstür.³⁵ *Muhassalü'l-Kelâm ve'l-Hikme, Mulahas İlm-i Tevhid* ve Anglikan Kilisesi'ne cevap olarak kaleme alınan eserlerden biri olan *Cevabü's-Sedid fi Beyâni Dini't-Tevhid* bütün olarak ele alınması gerekir. Selefi anlayışa sempatisi aşık olan İzmirli'nin *Yeni İlm-i Kelâm* adlı eseri iki kitap olarak yayımlanmıştır.³⁶ Eklektik bir tavır olarak takdim ettiği bu telif usûlü tasnif olarak klasik kelâm müdevvenatından farklıdır.³⁷ İzmirli'nin vaat ettiği gibi Batılı filozoflardan iktibaslarla ve onların problem haline getirdiği meseleleri mevzu ederek kaleme aldığı eserde ilk bahis kelâm ilminin yenileşmesine dairdir. Sonrasında klasik eserlerden farklı olarak mezhepler ele alınır. Bir taraftıyla kelâm tarihi gibi görülecek uzun bir girişten sonra “Birinci Kitab” varlık bahisleriyle bitirilir. Devre uygun olarak “İkinci Kitab” klasik eserlerle mukayese edilemeyecek uzunluktaki isbât-ı vâcib bölümünü ihtiva eder. Batılı felsefi nazariyelerin ve referansların mevzubahis edildiği bu bölümü sıfatlar bahsi takip eder. Tasavvufi bahislerin tahlil edildiği bu bölüm kısa denebilecek bir irade meselesi ile son bulur. Eserde sem'iyât, nübüvvet ve imamet bahisleri maalesef yer almamaktadır. İzmirli'nin çabası nâ-tamam olarak kalmıştır.

34 Bu hususla ilgili yapılan bazı çalışmalar için bkz. Fikret Karaman, “Abdullatif Harputî'nin Hayatı Eserleri ve Kelâmî Görüşleri”, *Diyanet İlmî Dergi* [Diyanet Dini-İlmî-Edebi Dergi], 1993, c. 29, sy. 1, s. 105-116; Erkan Yar, “Abdullatif Harputî ve Yeni Kelâm İlmî”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1997, sy. 2, s. 241-262; Fikret Karaman, “Yeni Kelâm İlmî Düşüncesinin İnşası ve Abdullatif Harputî'nin Rolü”, *Kelâm İlmî'nin Yeniden İnşasında Geleneğin Yeri*, 2004, s. 204-218;

35 Bekir Topaloğlu'nun ilk ve de tek ciddi teşebbüs kabul ettiği bu tecrübeye dair değerlendirmeleri için bkz. *İslâm Kelâmcılarına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı: (İsbât-ı Vacip)*, 4. baskı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1983, s. 161-2.

36 *Birinci Kitab* (İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası 1339-1341) ve *İkinci Kitab* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1340-1343) olarak basılan bu eser maalesef tamamlanamamıştır. İzmirli bu tarihlerden sonra uzun müddet hem hocalık vazifesine devam etmiş hem de başka çalışmalar yapmıştır. Burada İzmirli'nin bilinçli bir tercihi söz konusudur. Bunun bir sebebi kalan bölümlerin sem'iyât bahisleri ve zaid mevzulardan ibaret olması olabilir. Diğer sebebi de imamet gibi artık farklı bir telakkiyi çağrıştıran meselelerin devrin netameli havasında ele alınabilir olmaktan uzak olmasında aramakta beis yoktur.

37 Eser üzerine ciddi çalışmalara ihtiyaç vardır. Gerek Sabri Hizmetli gerekse Bayram Ali Çetinkaya tarafından yapılan çalışmalar monografik denebilecek bir muhtevaya sahiptir. Özellikle *Yeni İlm-i Kelâm* eseri merkeze alınarak dönemindeki kelâm çalışmalarıyla mukayeseli değerlendirmelere ihtiyaç duyulmaktadır. Hakkında bir de sempozyum düzenlenen İzmirli İsmail Hakkı'nın bu teşebbüsü niçin akim bıraktığı da diğer bir araştırma mevzuudur.

Arapgirli Hüseyin Avnî'ye ait *İlm-i Kelâm* adlı eser, Darülfünun'da verdiği derslerden derlenmiştir.³⁸ Klâsik ananeye bağı olan eserde meseleler Sünnî bir çerçevede ele alınır. Giriş bölümünde Müteahhirûn devri kelâm eserlerinin bariz hususiyeti olan varlık, bilgi bahisleri bulunmazken eser ilahiyât bahsi ile başlar. Ehl-i Sünnet'in merkezî yeri vurgulanırken Mu'tezile karşıtlığı barizdir. İzmirli ve Harpûtfî'de görüldüğü şekliyle Batılı filozoflar gibi kelâma yabancı referanslar görülmez.

Yeni İlm-i Kelâm dönemi eserlerinden biri de diğerlerine göre daha geç bir tarihte kaleme alınan Ömer Nasûhî (Bilmen)'ye ait *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri* adlı eserdir.³⁹ Geçmiş literatürden ve güncel meselelerden hareketle hazırlanmış eserin medhal bölümünde özellikle devrin yaygın meselelerinden biri olan dinin gerekliliği ile ilgili bahisler önemli yer tutar.

Konyalı Mehmed Vehbi tarafından kaleme alınan *Akâid-i Hayriyye* de kelâmî bir muhtevaya sahiptir.⁴⁰ Mehmed Vehbi, modernleşmenin izlerini görebileceğimiz bu eseri klasik kelâm kitaplarından hareketle hazırlamış ve modernleşme devrinde İslâm'a yöneltilen bazı meselelere de cevaplar vermiştir.

4. Bu eserler haricinde yine genel olarak veya belli konularda gerek bir polemikten hareketle gerek yeni arayışların tezahürü olarak kaleme alınmış eserler mevcuttur.

4.1. Kelâm ilminin yenilenmesi gerektiği fikri ile ilgili tartışmaları bir tarafa bırakırsak Kelâm ilminin ilk bahislerinden biri olan *isbât-ı vâcib* ilgili teliflerin dönemde arttığı söylenebilir. Klasik ananede çok fazla yer bulmayan *isbât-ı vâcib* meselesi hakkında Batıdan gelen tenkitlerin ve dünyada yaygınlaşan dinsizlik cereyanlarının etkisiyle yeni bir literatür oluşmuştur. Bu meselede de telif şekli ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan biri doğrudan *isbât-ı vâcib* eseri olarak kaleme alınanlar diğeri de polemik veya reddiye tarzında kaleme alınan eserlerin içinde bir bölüm olarak telif edilenlerdir. Birinci tarzda telif edilen eserler arasında İslâm dünyasının farklı coğrafyalarında kaleme alınmış birçok eser mevcuttur. Osmanlı muhitinde ise; Filibeli Ahmed Hilmi'nin *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür? Yâhûd Huzûr-u Fende Mesâlik-i Küfr'ü*,⁴¹ *Huzur-u Akl ve Fende Mâddiyyûn Meslek-i*

38 Eser hakkında tamamlanmış iki yüksek lisans tezi vardır. Özlem Demirtaş, "Son Dönem Kelâmcılarından Arapkirli Hüseyin Avnî ve 'İlm-i Kelâm' Adlı Eseri", Yüksek Lisans, Marmara Üniversitesi SBE, 2003; Sinan Şengezer, "Arapkirli Hüseyin Avnî ve Kelâm İlmine Katkıları", Yüksek Lisans, Gazi Üniversitesi (Hitit Üniversitesi) Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, 2008.

39 Eser aynı isimle latin harflerine aktararak yayınlanmıştır [İstanbul: Ergin Kitabevi, 1955].

40 Eser kendisi tarafından *Akâid-i Hayriye Tercümesi* adıyla Türkçeye çevrilmiştir [İstanbul: Ahmed Kamil Matbaası, 1340-1343].

41 Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür? Yâhûd Huzûr-u Fende Mesâlik-i Küfr*, İstanbul: Hikmet Matbaası, 1327. Eser *Allah'ı inkar mümkün müdür?* İsmiyle Necip Taylan ve Eyüp Onart tarafından sadeleştirilerek yayınlanmıştır [İstanbul: Çağır Yayınları, 1977].

Dalâleti;⁴² İzmirli'nin *Muhtasar Felsefe-i Ülä'si*;⁴³ M. Şemseddin'in *Felsefe-i Ülä: İsbât-ı Vacib ve Ruh Nazariyeleri*;⁴⁴ İsmail Fenni Ertuğrul'un *Mâddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*;⁴⁵ Ferid İsmail'in *İbtâl-i Mezheb-i Mâddiyyûn'u*;⁴⁶ Mehmed Ali Aynî'nin *Reybîlik, Bedbinlik, Lâilahîlik Nedir: Tevfik Fikret'in Tarih-i Kadîmine Bir Cevap*⁴⁷ gibi eserler hem materyalist/pozitivist iddiaları çürütmek hem de isbât-ı vâcib için kaleme alınmış eserlerdir. Bununla birlikte bu çerçevede kaleme alınmış eser ve makalelerde isbât-ı vâcib meselesi ana meselelerden biri olarak yer almaktadır. Ayrıca varlık bahislerinin bir kategorisi olarak değerlendirilebilecek vahdet-i vücud tartışmaları da bu dönemde artmıştır. Gerek tasavvuf dışındaki kesimlerin tenkitleri gerek yeni değişen evren tasavvuru, vahdet-i vücud meselesine olan ilgiyi artırmıştır. Bununla ilgili müstakil eserler kaleme alındığı gibi gazete ve mecmualarda bu mevzuya hasredilen yazılar da neşredilmiştir.

4.2. İsbât-ı vâcible birlikte dönemde farklı teliflere konu olan hususlardan biri de *nübüvvet* meselesidir. Vahiyle ilgili tartışmalar, mucizelerin konumu ve değeri, peygamberlik müessesesi etrafında doğan modern tartışmalar ve Peygamberimiz (s.a.v.) ile ilgili oryantalist ithamlar geniş bir tartışma alanı doğurmuştur. Özellikle Dozy'nin *Tarih-i İslâmiyet*'i etrafında gelişen reddiyeler bu hususta dikkate değerdir.⁴⁸ Yeni İlm-i Kelâm döneminin farklılıklarından biri olan ulema silsilesi içinde yer almayan Batıcı aydınların da tartışmalara katılmasının bir misali olarak Ahmed Midhat Efendi'nin *Beşâir-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye'si*;⁴⁹ Mustafa Rıza'nın *Zübde-i Vakayi-i Nübüvvet ve Fezâil-i Ahyâr-ı Ümmet*'i; Manastırlı

42 Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzur-u Akl ve Fende Mâddiyyûn Meslek-i Dalâleti*, Darü'l-Hilâfe: Hikmet Matbaa-i İslamiyesi, 1332. Eser Sadık Albayrak tarafından *Huzur-u Aklü Fen'de Maddiyyûn Meslek-i Delaleti: ilim karşısında maddecilik* adıyla latin harflerine aktarılmıştır [İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1974].

43 İsmail Hakkı İzmirli, *Muhtasar Felsefe-i Ülä*, İstanbul: Hukuk Matbaası, 1329.

44 M. Şemseddin Günaltay, *Felsefe-i ülä: İsbât-ı Vacib ve Ruh Nazariyeleri*, İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1339-1341. Eser aynı isimle Nuri Çolak tarafından latin harflerine aktarılmıştır [İstanbul: İnsan Yayınları, 1994].

45 İsmail Fenni Ertuğrul, *Mâddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, İstanbul: Orhaniye Matbaası 1928. Eser *Materyalizmin iflası ve İslam* adıyla Abdulhalim Kılıçsoy tarafından sadeleştirilip iki cilt halinde yayımlanmıştır [İstanbul: Sebil Yayınevi, 1996].

46 Ferid İsmail, *İbtâl-i Mezheb-i Mâddiyyûn*, İzmir: Ahmed Celadet ve Şürekâsı Matbaası, 1312. Eser aynı isimle Ali Utku ile Abazar Sepehri yayına hazırlamış ve aynı eser içinde *Materyalist Öğretinin İptali* adıyla sadeleştirilmiştir [Konya: Çizgi Kitabevi, 2012].

47 Mehmed Ali Aynî, *Reybîlik, Bedbinlik, Lailahilik Nedir: Tevfik Fikret'in Tarih-i Kadîmine Bir Cevap*, İstanbul: Kitabhane-i Sudi, 1927.

48 Bu iddialara verilen cevaplar İbrahim Hatiboğlu tarafından incelenmiştir. Bkz. "Osmanlı Aydınlarınca Dozy'nin Târîh-i İslâmiyyet'ine Yöneltilen Tenkitler", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 1999, sy. 3, s. 197-213.

49 Ahmed Midhat, *Beşâir-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye*, 2. baskı, Dersââdet: Kırk Anbar Matbaası, 1317.

İsmail Hakkı'nın *Beyyinat-ı Ahmedîyye'si*;⁵⁰ Ebüzziya Mehmed Tefvîk'in *Muallim Doktor Dozy'nin Tarih-i İslamiyet Ünvanlı Kitabı ve Mütercimi Hakkında Tenvir-i Efkar*'ı;⁵¹ Celal Nuri'nin *Hatemü'l-Enbiyâ'sı*,⁵² İsmail Fenni Ertuğrul'un *Kitab-ı İzâle-i Şükuk: Dozy'nin Tarih-i İslamiyyet'i Üzerine Reddiye'si*⁵³ bu çerçevede kaleme alınmış eserlerden bazılarıdır.

4.3. Dönemde irade-kaza ve kader meselesiyle alakalı ele alınan eserler bu alt dallara iyi bir örnektir. Doğrudan irade ile ilgili risaleler kaleme alındığı gibi başka eserler içinde meseleyi ele alan hatta dönemin en önemli irade metinleri mesabesinde olan telifler de vardır.⁵⁴ Bu dönem müstakil irade risalelerinin kaleme alındığı, tarihî kaynaklardan ve İslâm coğrafyasında ortaya çıkan teliflerden çevirilerin yapıldığı bir dönemdir. Hoca Abdülkerim'in *Risale-i Kaza ve Kader*'i;⁵⁵ Paçacızade Mehmed Rüşdi'nin *Hallü'l-İşkâl Fi Mebâhisi'l-Cüz'î'l-İhtiyâr*'si;⁵⁶ Halil Şükrü Boyabadî'nin *Kitabu'l-Kaza ve'l-Kader*'i;⁵⁷ Ziyaeddin Ezherî'nin *Tabiiyyun: Davi ve Gayeleri, Zeyl: Din-i İslâm, Kaza ve Kader Meselesi*;⁵⁸ Mustafa Sabri Efendi'nin *Mevkîfu'l-Beşer Tahte Sultâni'l-Kader*'i⁵⁹ meseleye dair doğrudan kaleme alınmış kitap ve risalelerden bazılarıdır. Bunun yanında farklı eserler içerisinde yer alan ve hem devrinde hem sonrasında meselenin telakki biçimini etkileyen bir çok ürün ortaya çıkmıştır. Mesela Seyyid Bey'in Darülfünûn'daki derslerinden oluşan *Usûl-i Fıkıh Dersleri* içerisinde *Usûl-i Fıkıh Dersleri Mebâhisinden İrade, Kaza ve Kader* adıyla yayınlanan eseri tamamen irade meselesiyle alakalıdır ve dönemindeki birçok problemin ve arayışın tebarüz ettiği mühim bir eserdir. Benzer şekilde usûle dair yazılan eserlerde de irade meselesine yer verilmiştir. Büyük Haydar

50 Manastırlı İsmail Hakkı, *Külliyat-ı İsmail Hakkı Manastırlı: Tercümetü'r-Risaletü'l-Hamidiyye, Dârülhilâfetilaliyye: Sırat-ı Müstakim Matbaası*, 1328. Bu eser Hüseyin el-Cisr'in *er-Risaletü'l-Hamidiyye* adlı eserinin tercüme ve şerhidir.

51 Ebüzziya Mehmed Tefvîk, *Muallim Doktor Dozy'nin 'Tarih-i İslamiyet' Ünvanlı Kitabı ve Mütercimi Hakkında Tenvir-i Efkar*, 2. baskı, İstanbul: Matbaa-i İctihad, 1328.

52 Celal Nuri Bey, *Hatemü'l-Enbiyâ*, İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaası, 1332.

53 İsmail Fenni, *Kitab-ı İzale-i Şükuk: Dozy'nin Tarih-i İslamiyyet'i Üzerine Reddiye*, İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1928.

54 Mesela irade-kaza ve kader meselelerinin dönemde hangi eserlerde yer aldığını görmek için bkz. Rıdvan Özdiñç, *Akıllı İrade Hürriyet: Son Dönem Osmanlı Dini Düşüncesinde İrade Meselesi*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2013.

55 Abdülkerim b. Hüseyin el-Amasî, *Risale-i Kaza ve Kader*, İstanbul: Matbaa-i Amire, Osmanlıca, 1293.

56 Paçacızade Mehmed Rüşdi, *Hallü'l-İşkâl fi mebahisi'l-cüz'î'l-ihtiyâr*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1320.

57 Halil Şükrü Boyabadî, *Kitabu'l-Kaza ve'l-Kader*, İstanbul, 1328.

58 Ziyaeddin Ezherî, *Tabiiyyun: Davi ve Gayeleri, Zeyl: Din-i İslâm, Kaza ve Kader Meselesi*, Şumnu: Terakki Matbaası, 1346.

59 Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfu'l-Beşer Tahte Sultâni'l-Kader*, Kahire: Matbaatü's-Selâfiyye, 1352.

Efendi'nin *Usûl-i Fıkıh Dersleri* başta olmak üzere dönemdeki metinlerde irade meselesinin izi sürülebilir.

Hoca Kadri *Zulm ve Adl*'de; Filibeli Ahmed *Tarih-i İslam ve Üss-i İslam*'da; Mehmed Şemseddin [Günaltay] *Zulmetten Nûra*'da; Mustafa Sabri Efendi *Dînî Müceddidler Yâhud:(Türkiyâ İçin Necât ve İtilâ Yolları)nda Bir Rehber*'de; Ferid Kam *Dînî, Felsefî Musâhabeler*'de Babanzade Ahmed Naim Bey *Mebadi-i Felsefeden Birinci Kitap İlmü'n-Nefs* tercümesinde; Hüseyin Kazım Kadri, Said Nursi vb. birçok isim farklı eserlerinde meseleye temas etmektedir.

4.4. Mesela cennete kimlerin gireceği, nârın ebedî olup olmadığı gibi kelâmî meseleleri ilgilendiren bir telif olarak Musa Cârullah Bigiyef'in *Rahmet-i İlähiye Burhânları*, [Orenburg: Şark Kütüphanesi 1911] ve buna cevâben Mustafa Sabri Efendi'nin *Yeni İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmîyesi* [Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası 1335/1337] dolaylı olarak kelâm alanına girerler.⁶⁰ Bu konuda İzmirli İsmail Hakkı'nın kaleme aldığı *Narın Ebediyet ve Devamı Hakkında Tetkikat*'ı⁶¹ bu tarz alt dalları görmek açısından dikkate değerdir.

Bu dönemde ahiret ve mucize gibi birçok alanda irili ufaklı çalışmalar yapılmıştır. Yeni İlm-i Kelâm döneminin en belirgin hususiyetlerinden birisi de imamet bahislerinin klasik devirlere göre kelâm metinlerinde daha az yer almasıdır. Hilafet tartışmalarının ayyuka çıktığı bir devirde imamet bahislerinin gereken ilgiyi görmemesi başlı başına düşünülmesi gereken bir husustur. Hilafet risalelerine kayan bu bahis için ayrı bir literatürden söz etmek gerekir.⁶²

4.5. Doğrudan kelâm metni olarak kaleme alınmayan fakat muhtevalarında kelâmî problemlerin ele alındığı birçok telifden de söz edilebilir. Özellikle kelâmî bir problemin incelenmesinde bu ayrıntı gözden kaçırılmamalıdır. Bu anlamda ilk söz edilebilecek eserler genel muhtevalarında kelâm ile ilgili birçok meseleyi ihtiva eden eserlerdir. Mesela Abidin Paşa'nın *Saadet-i Dünya'sı*; Ahmet Hamdi Akseki'nin *Dînî Dersleri*; Ahmed Sami'nin *Hulasatü'l-Kelâm fî Measiri'l-İslam*'i; Babanzade Ahmed Naim'in, *Mebadi-i Felsefeden Birinci Kitap İlmü'n-Nefs Tercümesi*; Bereketzade İsmail Hakkı'nın, *Metâlib-i Âliye ve Necâib-i Kur'âniye*'si; Çerkesşeyhizâde Mehmed Tevfik Efendi'nin *Meziyyet-i İslâmiyye*'si; Fatma Âliye'nin *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife*'si; Ferid Kam'ın *Dînî, Felsefî Musâhabeler*'i; Fevzi Numan'ın *İzhâr-ı Hakikat*'ı; Hacı Reşid Paşa'nın *Dîn-i Mübîn-i İslam*'ı; Hüseyin Kazım Kadri'nin *Hak ve Hakikat, İstikbale Doğru, Yirminci Asırda İslamiyet ve Dînî*

60 Her iki eser de Tükçeye çevrilmiş ve birlikte basılmıştır: *İlahi Adalet*, Mustafa Sabri, Musa Carullah, İstanbul: Pınar Yayınları, 1996.

61 İzmirli İsmail Hakkı, *Narın Ebediyet ve Devamı Hakkında Tetkikat*, İstanbul: Darülfünun Matbaası, 1341. Risale Veysel Kaya tarafından "İzmirli İsmail Hakkı'nın Cehennemın Sonluğu Hakkındaki Risalesi" adıyla yayımlanmıştır [Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2009, c. 18, sy. 1, s. 529-557].

62 Hilafet/imamet meselesi için ilki 2002'de basılan İsmail Kara'nın hazırladığı 6 ciltlik çalışmaya müracaat olunabilir [Hilafet Risaleleri, haz. İsmail Kara, İstanbul: Klasik Yayınları, 2002-2014].

Makaleler'i; İbnü'l-Fânî Zeynelâbidîn'in *Müslümanlık*'ı; İsmail Fenni Ertuğrul'un *Büyük Mevzular*'ı; İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun *Terbiye ve İman, Din ve Hayat*'ı; Kılıçzade Hakkı'nın *İtikadât-ı Batılıya İlan-ı Harb ve Son Cevab*'ı; Mehmed Arif Bey'in *Binbir Hadis*'i; Hoca Kadri'nin *Zulm ve Adl*'i; Mehmed Şemseddin Günaltay'ın *Zulmetten Nûra ve Hurâfâttan Hakikat*'si; Mehmed Şerafeddin Yaltkaya'nın *Dinî Makaleler*'i; Mehmed Vehbi'nin *Ahkâm-ı Kur'aniye*'si; Mehmed Zihni'nin *Ni'met-i İslam*'ı; Milaşlı Durmuşzâde Mehmed Sadık'ın *Mevâiz-i Diniyye ve Fevâid-i İslâmiye Mecmuâsı*; Milaşlı İsmail Hakkı'nın *Din-i İslam ve Ulum ve Fünûn*'u; Musa Kazım Efendi'nin *Külliyât-ı Şeyhülislam Musa Kazım: Dinî, İctimâî Makaleler*'i; Mustafa Sabri Efendi'nin *Dinî Müceddidler Yâhud:(Türkiyâ İçin Necât ve İtilâ Yolları)nda Bir Rehber*'i, Seyyid Bey'in *Usulü'l-Fıkh Dersleri*; Filibeli Ahmed Hilmi'nin *Tarih-i İslam*'ı; Yusuf Ziya Yörükân'ın *İslam Akâid Sisteminde Gelişmeler: İmam-ı Azam Ebu Hanife ve İmam Ebu Mansur-i Mâturîdî si ve İslâm Dini*; Ziyâeddin Ezherî'nin *Tabû'yyûn Da'va ve Gâyeleri* gibi daha da çoğaltılabilecek birçok eser kelâmî meseleleri ihtiva etmektedir. Bu eserler müellifin biyografisiyle birlikte düşünüldüğünde istifade imkanı olan eserlerdir. Bu çerçevede Anglikan Kilisesi'nin sorduğu dört soruya cevap olarak kaleme alınan İzmirli İsmail Hakkı'nın *el-Cevabu's-Sedid fi Beyan-i Dini't-Tevhid*'i;⁶³ Abdülaziz Çaviş'in *el-Ecvibe fi'l-İslâm an es'ileti'l Ancilikiyye*'si;⁶⁴ Milaşlı İsmail Hakkı'nın *Hakikat-ı İslam*'i⁶⁵ kelâmî açıdan müracaat edilmesi gereken eserler arasındadır.

Bu zikrettiklerimiz dışında felsefî, içtimâî ve ahlakî alanlarda yazılmış eserler pekala konuyla ilgili bir mevzu için müracaat kaynağı olabilir. İsbât-ı vâcib, nübüvvet, irade-kaza ve kader gibi alt konuları ihtiva edebilir. Aynı şekilde Osmanlı son döneminde ahlak alanında kaleme alınan eserler ciddi yekün tutmakta ve bu eserlerin muhtevaları içerisinde birçok kelâmî mesele bulunmaktadır.⁶⁶

4.6. *Sırât-ı Müstakim/Sebilürreşad, Beyanu'l-Hak, Hikmet, İslam Mecmuası, Tasavvuf, Ceride-i Sufiyye, Muhibban, Bilgi Mecmuası, Ceride-i İlmiye, Hayrukelâm, el-Medâris, Medrese İtikadları* gibi dergi ve gazetelerde doğrudan veya dolaylı olarak kelâmî meselelerin yeni bir bakış açısıyla kaleme alındığı makaleler de görülebilmektedir. Hatta muhteva veya zihniyet itibariyle daha doyurucu olabilecek makalelere

63 İzmirli İsmail Hakkı, *El-Cevabü's-Sedid fi Beyanı Dini't-Tevhid*, Ankara: Tedkikat ve Te'lifat-ı İslâmiye, 1339-1341. Eser *Anglikan Kilisesine Cevap* adıyla Fahri Unan tarafından yayımlanmıştır [Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995].

64 Bu eser *Anglikan Kilisesine Cevap: el-Ecvibe fi'l-İslâm an es'ileti'l-keniseti'l-Anglikiyye* adıyla Mehmed Akif tarafından tercüme edilip basılmıştır [İstanbul: Tedkikat ve Telifat-ı İslâmiye Heyeti, 1341]. Ayrıca Süleyman Ateş tarafından sadeleştirilerek latin harflerine aktarılmıştır [Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1987].

65 Milaşlı İsmail Hakkı, *Hakikat-ı İslam*, İstanbul: Hilal Matbaası, 1341-1343.

66 Mesela irade-kaza ve kader meselelerinin dönemdeki içtimâî-ahlakî eserlerde nasıl yer aldığı görmek için bkz. Rıdvan Özdiñç, *Akıllı İrade Hürriyet: Son Dönem Osmanlı Dini Düşüncesinde İrade Meselesi*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2013.

rastlamak mümkündür. Mesela Yusuf Akçura'nın "Kader" adlı makalesi hem Türkçü-Batıcı çevrelerin kader telakkisini gösteren hem de Türklükle Mâtürîdilik arasında kurulabilecek imkanların yoklandığı mühim makalelerden biridir.⁶⁷

Sırat-ı Müstakim/Sebilürreşad çizgisi sadece kelâm değil birçok farklı ilmin sütunlarında yer bulduğu uzun soluklu bir dergidir. Doğrudan kelâmî metinlerin baskın olmadığı dergide Mehmed Akif'in Abduh'dan ve Ferid Vecdî'den yaptığı çeviriler, Manastırlı İsmail Hakkı'nın vaazları, Babanzâde Ahmed Nâim, İzmirli İsmail Hakkı, Aksekili Ahmed Hamdi, Ferid Kam, M. Şemseddin Günaltay gibi isimlerin sonraları kitaplaşan birçok makalesi de derginin sütunlarında yer almıştır. Daha sonra *Sebilürreşad* adını alan dergide II. Meşrutiyet'in sonlarına doğru Elmalılı Hamdi, Milaşlı İsmail Hakkı gibi isimlerin kelâmıla ilgili makaleler kaleme aldıkları görülür. Özellikle İzmirli İsmail Hakkı'nın Ziya Gökalp'le giriştiği örf, hüsün ve kubuh tartışmaları ve yine İzmirli İsmail Hakkı ile Hüseyin Kazım Kadri arasında başlayıp başka aktörlerin de katıldığı ve Yeni İlm-i Kelâm'ın gerekliliği üzerine cereyan eden tartışmalar dikkat çekicidir.⁶⁸ Mustafa Sabri Efendi, Elmalılı Hamdi, İbulemin Mahmud Kemal, İskilipli Atıf Efendi gibi isimlerin yazılarının bulunduğu *Beyanu'l-Hak* dergisi zamanla muhalif bir kimliğe bürünerek dinî mübâlâtsizliklere karşı tepkili bir dil ve üslup tutturmuştur.

Türkçü çevrelerin çıkardığı *İslam Mecmuası* özellikle Ziya Gökalp tarafından başlatılan örf tartışmaları açısından dikkate değerdir. Yeni İlm-i Kelâm tartışmalarına da dahil olan dergide kelâmıla ilgili makaleler yer almaktadır. İctimâî İlm-i Kelâm tartışmalarının da yer aldığı mecmua bu arayışların görülebileceği bir yerdir.⁶⁹ *Tasavvuf, Ceride-i Sufiyye, Muhibban* dergileri tasavvufî çevrelerin kelâmî konularla ilgili yazılarını görebileceğimiz malzemeyi ihtiva etmektedir. Medrese çevrelerinin çıkardığı *Hayrulkelâm, el-Medâris, Medrese İ'tikadları* gibi dergiler genel olarak dine, ulemaya yönelik batıcı aydınlar tarafından yöneltilen tenkitleri cevaplayan ve dinden uzaklaşmanın neticelerini görerek muhalefet eden bir konumdadır. Kelâmî muhtevalı makaleler de ihtiva eden dergiler aynı zamanda bu kesimdeki ulemanın durumunu görmek açısından da öğreticidir. Daha akademik bir hüviyet arz eden *Bilgi Mecmuası* ise daha çok Türkçü-Batıcı çevrelerin yazılarının gözüktüğü ve Fuad Köprülü'nün başını çektiği bir dergidir.

67 Yusuf Akçura, "Kader", *Eski Şûra-yı Ümmette Çıkan Makalelerimden*, İstanbul: Tanin Matbaası, 1329.

68 Bu tartışmalar ve tarafları ile ilgili bkz. Adnan Bülent Baloğlu, "Sebilürreşad Dergisinde "Yeni İlm-i Kelâm" Tartışmaları", *İzmirli İsmail Hakkı (Sempzoyum: 24-25 Kasım 1995)*, 1996, s. 265-312.

69 Tartışmalar M. Sait Özverli tarafından "Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Arayışlar: Mehmed Şerafeddin'in 'İctimâî İlm-i Kelâm'ı" adıyla incelenmiş [*İslâm Araştırmaları Dergisi*, 1999, sy. 3, s. 157 – 170] ve Bünyamin Engizek tarafından "M.Şerafeddin Yaltkaya'nın İctima-i İlm-i Kelâm Anlayışı" adıyla yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır [Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi SBE, 2012].

Dergide muhtemelen M. Şerafeddin [Yaltkaya] tarafından kaleme alınıp “Câhız” müstearıyla yayınlanan ve Mu'tezile'yi açıkça savunan “İslâmiyetin İnhitâtının Bazı Sebepleri” adlı makale dikkat çekicidir.

Bu devirde akademik tarzda makalelerin kaleme alındığı bir neşriyat da başlamıştır. *Ceride-i İlmiyye*'de Arapkirli Hüseyin Avni, İzmirli İsmail Hakkı, Eşref Efendizâde Şevketi, Ahmed Râsim Avni gibi müellifler tarafından bir dizi makale kaleme alınmıştır.⁷⁰ *DarulFünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası* kelâmıla ilgili akademik neşriyatın en bariz görüldüğü mecmuadır. Abdülbâki Baykara, Abdülkadir İnan, İzmirli İsmail Hakkı, Kıvamuddin Burslan, M. Şemseddin Günaltay ve M. Şerafeddin Yaltkaya tarafından kaleme alınan makaleler hakkında yüksek lisans çalışması yapılmıştır.⁷¹

II. Yeni İlm-i Kelâm Dönemi ile İlgili Çalışmalar

Osmanlı son devrinde ortaya çıkan Yeni İlm-i Kelâm dönemini bütünüyle kuşatan bir çalışmanın yapıldığını söylemek zordur. Kelâm ilminin modernleşme boyunca seyrini inceleyen çalışmalardan biri olarak Said Özerverli'nin “Son Dönem Kelâm İlminde Metot” adlı doktora çalışmasına [Marmara Üniversitesi SBE, 1994], son dönem Osmanlı kelâm düşüncesini sadece İzmirli İsmail Hakkı temsil etmektedir. Bunun dışında Yeni İlm-i Kelâm döneminde bir meselenin seyrini inceleyen çalışmalar yapıldığı gibi⁷² Yeni İlm-i Kelâm temsilcilerinin genel kelâmî görüşleri, biyografileri, bir meseleye yaklaşımları veya bir eserden hareketle fikriyatına dair çalışmalar yapılmıştır. Burada bir temsilcinin genel kelâmî görüşleri hakkında yapılmış çalışmalardan bazılarını zikredeceğiz:

Musa Koçar, “Eleştirel Açından Said Nursi'nin Kelâmî Görüşleri”, Doktora tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 1999.

Abdullah Çakmak, “Giritli Sırrı Paşa'nın Kelâmî Görüşleri”, Yüksek Lisans tezi, Uludağ Üniversitesi SBE, 2011.

Süleyman Baki, “Manastırlı İsmail Hakkı Kelâmî Görüşleri ve “Telhîsu'l-kelâm fi berâhini akâidi'l-İslâm” İsimli Eseri”, Yüksek Lisans tezi, Uludağ Üniversitesi SBE, 2001.

Osman Demirci, “Mûsâ Kâzım Efendi ve Kelâm İlmindeki Yeri”, Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2005.

70 Makalelerle ilgili yapılan inceleme için bkz. Saadettin Narman, “Ceride-i İlmiyye Çerçevesinde Son Devir Kelâm Çalışmaları”, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, 2004.

71 Yaşar Çetinkaya, “Dar'ü'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası'nda Yayımlanmış Kelâm Makaleleri”, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi SBE, 2006.

72 Tarafımızdan hazırlanan “Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde İrade Hürriyeti (1908-1918)” adlı doktora çalışması ve Sümeyye Şat'ın “Osmanlı Türkiyesi Yeni İlm-i Kelâmcılarına Göre Kötülük Problemi ve Teodise” adlı yüksek lisans çalışması gibi.

Tahir Osman Kapanıcı, “İsmail Hakkı İzmirli’nin Kelâm İlmine Katkıları”, Yüksek Lisans tezi, Gazi Üniversitesi (Hitit Üniversitesi) Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, 2007.

Yusuf Savuran, “İzmirli İsmail Hakkı’nın “Mülâhhas İlm-i Tevhîd” Adlı Eserinin Sadeleştirilmesi ve Kelâmî Açından Değerlendirilmesi”, Yüksek Lisans tezi, Erciyes Üniversitesi SBE, 2005.

Fikret Karaman, “Abdullatif Harputi ve Tenkihu’l kelâm fi akâid-ı ehli’l İslâm’ın tercemesi”, Yüksek Lisans tezi, Erciyes Üniversitesi SBE, 1990.

Özden Kanter (Ekinci), “Abdullatif Harpûti’nin “Târih-i İlm-i Kelâm” Adlı Eseri ve Kelâm İlmi Açısından Analizi”, Yüksek Lisans tezi, Fırat Üniversitesi SBE, 2003.

Abdurrahman Boyraz, “M. Şerefeddin Yaltkaya ve Kelâmî Görüşleri”, Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 1995.

Hamide Doğan, “Hüseyin Kazım Kadri’nin Dini ve Siyasi Görüşleri: Kelâmî Bir Yaklaşım”, Yüksek Lisans tezi, Gazi Üniversitesi (Hitit Üniversitesi) Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı, 2007.

Muhammet Necati Berberoğlu, “Elmalılı Muhammet Hamdi Yazır’ın Kelâmî Görüşleri”, Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, 2009.

Ercan Akgün, “Elmalılı Hamdi Yazır’ın Tefsiri Bağlamında Kelâmî Görüşleri”, Yüksek Lisans tezi, Fırat Üniversitesi SBE, [t. y.].

Hilal Çay Yetim, “Sebilürreşâd ve Sırât-ı Müstakîm Dergilerindeki Makaleler Işığında Ahmed Hamdi Akseki’nin Kelâmî Görüşleri”, Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2007.

Şükrü Mutlu, “Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi ve Kelâmî Görüşleri”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, 2001.

Mehmet Ödemiş, “Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi’nin Kelâmî Çalışmaları”, Yüksek Lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, 2004.

Murat Özdemir, “Mustafa Sabri’nin Kelâmî Görüşleri”, Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2000.

Süleyman Yavuzer, “Şeyhü’l-İslâm Mustafa Sabri ve Kelâm İlmindeki Yeri”, Yüksek Lisans tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, 2000.

Osman Taylan, “Ömer Nasûhi Bilmen ve Kelâmî Görüşleri”, Yüksek Lisans tezi, Fırat Üniversitesi SBE, 2005.

Osman Verim, “Muhammed Zâhid el-Kevserî’nin Hayatı, Eserleri ve Kelâmî Görüşleri”, Yüksek Lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, 2007.

Özlem Demirtaş, “Son Dönem Kelâmcılarından Arapkirli Hüseyin Avnî ve “İlm-i Kelâm” Adlı Eseri”, Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2003.

Murat Memiş, “Yusuf Ziya Yörükân’ın Kelâm Alanındaki Çalışmaları”, Yüksek Lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, 1999.

Genel olarak kelâmî görüşleri merkeze alarak yapılan bu çalışmalar dışında bir müellifin bir konudaki görüşlerini veya metodunu inceleyen birçok çalışma yapılmıştır. Aynı zamanda belirli isimler hakkında yapılan sempozyumlarda şahısların kelâmî görüşlerini inceleyen tebliğler yer almaktadır. Buna rağmen muhtevalı biyografilerin eksikliği, meseleler üzerinden şahısların tümünü ve dönemi kapsayan çalışmaların yokluğu, mukayeseli çalışmaların noksanlığı, eldeki mevcut çalışmaların birçoğunun kifayetsizliği ve henüz eserlerin tamamının gün yüzüne çıkmamış olması gibi maniler devir ve tecrübe hakkında genel kanaatlere ulaşmayı zorlaştırmaktadır.

Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Yeni İlm-i Kelâm Literatürü

Rıdvan ÖZDİNÇ

Özet

Yeni İlm-i Kelâm dönemi modernleşmenin icbarları altında İslâm dünyasının farklı coğrafyalarında ortaya çıkmıştır. Yeni şartlara göre İslâm'ı müdafaa etme arzusundan ve yeni bir inşa arayışından ortaya çıkmıştır. Son Dönem Osmanlı ulema ve mütefekkirlerinin bu arayışları hem malzeme olarak hem de muhteva olarak tam bir şekilde ortaya konmamıştır. Bu alanla ilgili araştırmanın sınırlarını tespit etmek ve araştırma zorluklarını ortaya koymak gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Modernleşme, kelâm, ulema, medrese, isbât-ı vâcib.

New *Kalâm* Literature in Late Ottoman Thought

Rıdvan ÖZDİNÇ

Abstract

New 'ilm al-kalâm literature arose in different areas of the Muslim world under the pressure of modernization. It emerged from a desire to defend Islam under these new circumstances. Such endeavors of late Ottoman scholars and thinkers have not been properly analyzed. Hence we attempt here to identify the limits and difficulties of research in this area.

Keywords: Modernization, new 'ilm al-kalâm, ulama, *madrasa*, *isbat al-wajib*.